

Михальченко М.І.

Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / За ред. А.Г. Бульвінського. – Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. – 288 с.

Вивчення трансформаційних процесів і модернізаційних змін у країнах, які утворилися внаслідок розпаду СРСР, залишається одним з пріоритетних напрямків історичної, політичної, економічної науки та інших гуманітарних дисциплін. Неабиякий інтерес до цього напрямку досліджень стабільно виявляють як вчені в Україні й в інших пострадянських країнах, так і їхні колеги з усього світу. Пояснення такої ситуації не доведеться шукати надто довго, воно лежить на поверхні, й полягає в тому, що транзитивні пострадянські студії мають, з одного боку, важливе теоретичне значення для осмислення природи й особливостей сучасної стадії розвитку капіталізму як такого, з іншого – містять у собі вагомий прикладний аспект. Рекомендації, сформульовані на їх основі, цілком могли б бути використані для вироблення або коригування оптимальних траєкторій державно-політичного, соціально-економічного, культурно-цивілізаційного розвитку незалежних держав з колишніх республік СРСР на середньо- та довгострокову перспективу.

Узагальнюючи спостереження над пострадянською трансформацією в Україні та в інших країнах, мені вже доводилося вказувати на те, що погляд на модернізаційні процеси на цьому просторі як на «міст» від збанкрутілої соціалістичної системи до ринкового капіталізму, від «архаїки» до «модерності» є багато в чому умовним. Причин, згодом, щонайменше, дві. По-перше, вважати модернізаційні процеси чи то вершиною еволюції, чи то єдином можливим шляхом до універсального «світлого майбуття», було б невірною. По-друге, спрощений дихотомний підхід до сучасних процесів, пов'язаних з модернізацією, як до протистояння традицій та сучасності, коли традиції сприймаються як непродуктивні, застарілі, такі, від яких варто якомога швидше й рішучіше відмовлятися, беручись утверджувати замість них «сучасність». Подібна дихотомія надто прямолінійна й примітивізована. Ґрунтуючись на ній, виявляється важко пояснити специфіку перехідних суспільств, притаманну кожному з них внутрішню динаміку, а також до кінця зрозуміти, чому модернізація в таких суспільствах нерідко несе в собі загрозу руйнування усталених принципів і норм соціальності, зумовлюючи глибоку кризу соціальних та державних структур, дезінтеграцію та хаос. За такого розвитку подій реальний постсоціалістичний капіталізм виявляється нічим не кращий від соціалізму, проблем, які потребують вирішення, він не вирішує, перспектив виходу на траєкторію сталого розвитку із собою не несе.

У новій колективній монографії Інституту розуміння складнощів аналізу модернізаційних процесів на пострадянському просторі присутнє, і це дозволяє авторам здійснювати цей аналіз з максимальною об'єктивністю, в основному, дотримуючись обраної загальної методики. Авторський колектив поставив собі за мету, проаналізувавши комплекс історичних, політичних, соціально-економічних та культурно-цивілізаційних факторів впливу на перебіг пострадянського транзиту, з'ясувати особливості перебігу, характер, спрямованість, зміст та напрямки трансформаційних і модернізаційних процесів у країнах пострадянського світу. Стверджувати, що дослідження побудовано на єдиній, чітко окресленій теоретико-методологічній базі було б некоректно. Для того, щоб вести мову про присутність у ньому оновленого порівняно з попереднім часом, узгодженого з реаліями доби й новими моделями їх осмислення «режиму історичності» (Ю. Зарецький), який «цементує» більшість розділів, є підстави. Його засновано на сформульованому у «Передмові» розумінні пострадянського простору як «специфічного продукту специфічного періоду історичного розвитку», який має тривале спільне минуле й, відтак, чимало споріднених рис, а пострадянського транзиту – як трансформаційних перетворень, «ідеальний образ яких асоціювався з модернізацією за західними зразками», натомість реальний вигляд виявився у більшості випадків досить далеким від них. Теза про різницю між декларованими цілями та реальними здобутками пострадянського транзиту стає основним пунктом у «Висновках»: «результати транзиту в чистому вигляді є непередбачуваними і можуть не відповідати початковій меті; для пострадянських країн є характерним тип неорганічної модернізації в умовах панування неопатримоніальних режимів». Замість розвитку у нових державах має місце «дрейф у невизначеному напрямку».

Згаданий ідеальний образ пострадянського транзиту відіграв значну роль у виробленні трансформаційних стратегій політичних еліт у всіх без винятку державах, які виникли після розпаду СРСР. Практична реалізація цих стратегій зумовила, на думку авторів, «природний процес деконструкції пострадянського простору, повернення пострадянських країн до їх історико-культурних витоків». У монографії це трактується як історичний імператив, прогнозується, що гетерогенність пострадянського простору, яка й нині є високою, зростатиме. Паралельно, як вважають члени авторського колективу, посилюватимуться нові інтеграційні процеси, спрямовані на включення пострадянських країн до інтеграційних проектів за межами колишнього СРСР. Пройшовши вкрай непростий, суперечливий етап становлення в новому для них статусі суверенних держав, нові незалежні держави нині переходять до розвитку на інших якісних засадах. Чимало з них вбачають подальший шлях під егідою європейської інтеграції, розвитку й поглиблення регіональної співпраці, мирного співіснування, а також максимально можливого за умов глобалізації звільнення від синдрому зовнішнього управління. Завдання їхніх інститутів

полягає у гармонізації матеріально-технологічного, природного, національно-демографічного, культурно-релігійного компонентів задля реалізації національних інтересів. Форми організації та режими функціонування економіки, політики, культури, духовної сфери ще далекі від досконалості, але в окремих моментах уже виходять на рівень кращих європейських і світових зразків.

У центрі уваги авторського колективу перебували питання практичного змісту і характеру. Проблеми теорії та методології цікавили їх меншою мірою, хоча деякі з них тією чи іншою мірою зачіпаються. Одним з таких є визначення початку пострадянської трансформації, яке має принципове значення як само по собі, так і в контексті окреслення траєкторії наступного руху нових незалежних держав шляхом модернізації. Похідною від цього питання, пов'язаною з ним, є проблема історичної детермінованості зламу соціалістичної системи та старту пострадянського транзиту. У монографії пропонується погляд, згідно з яким крах соціалізму був невідворотній. Планова економіка, яка базувалася на державній власності, централізованому розподілі капіталу, жорсткому бюрократичному контролі й функціонувала за умов відсутності політичної демократії, вичерпавши здатність до розвитку ще наприкінці 1960-х рр., останні два десятиліття існування деградувала й наближалася до колапсу. «Втома матеріалу», зрештою, сягнула таких масштабів, що система, зокрема, і весь лад, на ній заснований, обвалилася під тиском власної неефективності й дисфункціональності. Кризовий початок пострадянського транзиту значно вплинув на його перебіг.

Ще одна теоретична проблема, присутня у рецензованій праці, це – проблема критеріїв успішності/неуспішності кардинальної зміни формату існування й принципів функціонування окремих незалежних держав з республік колишнього СРСР і пострадянського простору загалом. На цей аспект спеціально звернена увага у «Передмові». Міркуючи про те, якими ж мають бути критерії оцінки успіхів і прорахунків модернізаційного шляху пострадянських держав, автори пропонують шукати відповідь у широкому діапазоні від факту «розриву – ідеологічного, світоглядного, інституційного та іншого – з радянським минулим», оцінки рівня досягнутого економічного розвитку, ступеню соціальної захищеності основної маси населення, якості втілення на практиці декларованих демократичних свобод аж до такого показника, як стан розвитку людського капіталу. Щодо останнього, то, згідно з Індексом людського розвитку ООН за 2016 р., результати навіть кращих з пострадянських держав вказують на наявність можливостей для покращення ситуації. Загалом питання, про яке йдеться, заслуговує на особливу увагу. Критерії завершеності того чи іншого етапу модернізаційних перетворень або перехідного періоду, який їм передує, це – одне з фундаментальних положень методології дослідження як перехідних політичних і економічних процесів і

систем, так і систем, що їх можна кваліфікувати як такі, у межах яких було здійснено модернізацію або бодай спроби, спрямовані на це.

Сформульована у «Передмові» робоча гіпотеза щодо критеріїв, за якими доцільно було б оцінювати здобутки модернізації на пострадянському просторі, зміщуючи акцент з погляду на досліджуване явище як на процес на його сприйняття як певного підсумку, дає поштовх для низки супутніх міркувань аналогічного спрямування. Для сфери економіки проблема постає більш-менш зрозумілою. Практично сформувався консенсус, згідно з яким релевантними варто вважати три основні критерії, пов'язані один з одним: 1. природа, характер, ступінь розвитку й ефективності механізмів координації поведінки учасників економічних відносин; 2. необхідна й достатня компліментарність економічних та інших інститутів, яка дає змогу забезпечити оптимальний за даних умов і обставин сценарій економічного розвитку, а також стабільність його перебігу; 3. наявність специфічних порівняльних переваг, які зумовлюють більш високий рівень функціонування цієї моделі, ніж той, що має місце в інших моделях і типах.

Утім, суто економічна проблематика у монографії за винятком окремих розділів не є основною. Вона певною мірою присутня, утворює відповідний фон, проте залишається у затінку. У центрі ж уваги перебувають питання суспільно-політичної модернізації або того, що автори під цим пропонують розуміти. Якщо йдеться про економіку, то розмова ведеться на найзагальнішому рівні, зводячись переважно до майже «ритуального» повторення тези, згідно з якою сутність пострадянської трансформації полягає у переході від економіки планової до ринкової. Але ж навіть у західному науковому середовищі прийнято вважати, що національні економічні системи в Європі та світі побудовано на різних ринкових моделях. Що ж до транзитивних економік, то в них, за однією з типологічних класифікацій, виділяють три моделі: державний ринковий капіталізм, клановий ринковий капіталізм, залежний ринковий капіталізм, – не кажучи про різні змішані форми. До того ж, у більшості пострадянських держав створення ефективної і конкурентної системи ринкового господарювання залишається справою майбутнього. Ринкова економіка там перебуває у стадії формування. Їх зараховують до окремого типу – країни «з ринками, які формуються» («emerging markets»).

Якщо пострадянську модернізацію в економіці визначити й охарактеризувати ще більш-менш вдається, то зробити те ж саме у сфері політики та культури виявляється надзвичайно складно. Переважна більшість відомих критеріїв не спрацьовує належним чином. Пострадянські політика та культура «виламуються» з конструкцій і конструктивів теорій модернізації, розроблених на основі західних зразків. Відшукати спільні тенденції, притаманні всім суб'єктам у періоді переходу від одних систем до інших, від архаїчних моделей розвитку до сучасних, у край не просто, якщо й узагалі можливо. Вважати модернізаційні процеси однозначно вершиною еволюції

було б невірно. Теорія модернізації як в її ранніх, так і в сучасних формах підпорядковується загальним вимогам до суспільних теорій: критерієм успіху теорії, концепції, парадигми є не так теоретичний успіх (хоч він і важливий), як можливість практичного застосування. Модернізаційні проекти (глобальні, регіональні, локальні) залишаються предметом дискусій, як і суперечки з приводу завершеності або незавершеності модернізаційних проєктів європоцентричного плану, завершення доби модерну й переходу до постмодерну тощо. Зрозуміло одне: моделі модернізації багатомірні й багатовимірні. У розмові про них варто враховувати різні сторони процесу зміни характеру суспільних відносин і соціальних структур. Практична реалізація кожної з таких моделей неминуче породжує нові суспільно-політичні суперечності, посилює й ускладнює старі.

Якщо спробувати оцінити підсумки пострадянського транзиту нині, як це зроблено у «Висновках» рецензованої праці, то підстав для песимізму виявиться більше, ніж причин для оптимізму. Визначивши як магістральну мету свого розвитку перенесення до себе західних зразків, наближення до Заходу як до ідеалу, нові незалежні держави здебільшого не впоралися з реалізацією практичних завдань, котрі б могли забезпечити її досягнення. Терміном «Захід» позначають політичний і культурний простір, для якого характерні парламентська демократія, верховенство закону, дотримання прав людини, капіталізм, суспільство масового споживання. Навіть побіжний погляд на простір, про який ідеться, під цим кутом зору відкриє, що до відповідності таким критеріям у країнах, які до нього входять, далеко.

Загалом варто зазначити, що дана робота є чесною і достатньо ґрунтовною спробою з'ясувати суть та історичну основу тих проблем, які критичним чином впливають на суспільно-політичні процеси в країнах пострадянського простору, певною мірою спрогнозувавши основні вектори й перспективи подальшого розвитку процесів їхньої модернізації.